

Репрезентація концептуальних сфер простору й часу в системі іменників і прикметників давньогрецької мови

Є. С. Чекарева

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна м. Харків, Україна

Paper received 05.09.17; Accepted for publication 10.09.17.

Анотація. У статті розглядаються особливості репрезентації просторових і часових уявлень еллінів в системі іменників і прикметників давньогрецької мови. Послідовно проводиться думка про те, що специфіка організації системи іменників і прикметників локативно-темпоральної семантики, їх кількісний склад в окремих лексико-семантичних групах безпосередньо пов'язуються з особливостями світобачення носіїв давньогрецької мови й відповідають особливостям мовної репрезентації концептосфер простору й часу.

Ключові слова: іменник, прикметник, концептуальні сфери, просторово-часові відношення, семантика, компонентний аналіз.

Вступ. Важливим принципом сучасної парадигми лінгвістичних досліджень, зокрема вивчення проблем категоризації й концептуалізації простору і часу, є антропоцентричний підхід до мовних явищ. Інтерес до людини як центру всесвіту та людських потреб, що зумовлюють різні типи діяльності, можна простежити в багатьох фундаментальних науках. Їх досягнення широко застосовуються в лінгвістиці, де мовний матеріал розглядається з урахуванням чуттєвих, моторних, психофізіологічних властивостей людини. Значущим для сучасних лінгвістичних досліджень проблематики простору й часу є посиленна увага до їх національно-культурних складових. Спільність і універсальність деяких законів для різних мов обумовлені однаковою фізіологією людського організму, спільним шляхом виникнення мови та її функціями.

Огляд публікацій. Проблеми мовної об'єктивації результатів пізнавальної діяльності людини в останні десятиліття стали предметом дослідження нової галузі мовознавства – лінгвоконцептології, методологічним базисом якої є аналіз мовного матеріалу в мультидисциплінарній перспективі. Найбільш тісно лінгвоконцептологія взаємодіє з лексичною семантикою.

Оперативною одиницею мовної свідомості, яка, з одного боку, є частиною мовної картини світу, а з іншого – інструментом її утворення, є концепт, який є одиницею ментальних та психологічних ресурсів свідомості, що відображає знання і досвід людини. Проблеми визначення концепту як одиниці ментальних та психологічних ресурсів свідомості й певної структури, яка відображає знання і досвід людини, присвячено численні праці мовознавців (Р. Джекендофф [9], С. А. Жаботинська [4], А. П. Бабушкін [1], О. О. Селіванова [7], О. С. Кубрякова [5], А. М. Приходько [6], Дж. Лакофф [10], А. Вежбицька [2] та ін.). Різні погляди науковців щодо базових ознак і структурних особливостей концепту сприяють формуванню цілісного уявлення про цей феномен людської свідомості.

Ключовим для нашої роботи є розуміння лінгвокогнітивної моделі концепту як єдності трьох складників – поняття, образу й оцінки [6]. Поняттєвий субстрат концепту, який відображає його денотативну основу, має когнітивно-семантичний характер й позначається комунікативною значущістю, перебуває в центрі уваги нашого дослідження.

Реалізація концепту як продукта когнітивної й ду-

ховної діяльності певної лінгвокультурної спільноти відбувається, в першу чергу, в мові й мовленні, причому головним і найбільш продуктивним прийомом є лексична об'єктивація концепту. Основна оперативна одиниця цього способу репрезентації концепту – лексичний знак – вбирає в себе узагальнений зміст численних форм його позамовного референта, оформлює когнітивно-семантичний простір концепту, виступає вербалізатором поняттєвого субстрату.

На думку В. С. Дорменевої, поняттєвий субстрат концепту виявляється на основі дослідження словникових дефініцій лексеми, яка його об'єктивує. Словникова стаття є джерелом отримання не лише лінгвістичних даних, а й загальнокультурної інформації. У дефініційній частині словникової статті лексеми міститься інформація про обсяг, зміст і межі поняття, що дозволяє вивчити специфіку поняттєвого субстрату концепту. За ілюстративною частиною встановлюються дискурсивні властивості мовної одиниці, в результаті чого вивчається образно-перцептивний та оцінний складники концепту. Усе це дає підстави вважати словникові статті культурологічно релевантним матеріалом для вивчення лінгвоконцептів різних типів [3, с. 75].

Мета нашої роботи полягає в комплексному дослідженні концептокорпусу, що сформувався в еллінів як результат осмислення феноменів простору й часу в їх багатомірності і набув мовної об'єктивації в розгорнутій системі лексичних одиниць. Аналіз словникових дефініцій, які містять інформацію про поняттєве ядро концептів, дає змогу класифікувати лексеми за лексико-семантичними групами й підгрупами і дослідити специфіку вербалізації різних сегментів концептуальних сфер простору й часу лексичними засобами давньогрецької мови.

Матеріали і методи. Можливість комплексного вивчення як концептуального, так і лексичного корпусу в когнітивно-семантичній площині простору й часу, встановлення в них універсальних й етноспецифічних рис, необхідність отримання достовірних результатів вимагають осмислення системної організації означених комплексів ментальних і мовних одиниць. Наукові розвідки за різними дослідницькими напрямками підтверджують наявність польового устрою як лексико-семантичної системи мови, так і концептуального корпусу її носіїв. Вивчення концептуальних сфер простору й часу і корпусу лексем відповідної

семантики як ієрархічних структур упорядкованих елементів дає можливість поєднання принципів концептуального аналізу й семантичного, виявляючи, з одного боку, специфіку репрезентації знання про довкілля у різних знаках, а з іншого, – розкриваючи зміст знака, що може містити інформацію про різні типи знання. Робота такого двобічного характеру дозволить комплексно й повноцінно представити специфіку мовної картини світу давніх греків.

Моделювання й опис концептів у межах концептосфер як особливого роду інформаційних структур здійснюється через концептуальний аналіз – головний метод логічного аналізу мови в когнітивній лінгвістиці. Проблемним питанням концептуального аналізу є пошук відповідної метамови опису концептів. У пошуках такої метамови дослідники часто звертаються до методик, добре розроблених у межах семантичного аналізу, зокрема компонентного аналізу [8, с. 262–264].

У нашій роботі ми застосовуємо метод компонентного аналізу лексики в межах лексико-семантичних груп, які визначаються для кожної частини мови окремо. Означений підхід до вивчення лексем просторово-часової семантики уможливорює накладання ієрархічно структурованих полів концептосфер простору й часу на відповідні структурно організовані групи лексем у функційно-семантичних полях. У результаті поєднання поняттєвих і мовних ієрархічних структур маємо можливість дослідити особливості репрезентації різних ділянок концептосфери простору й часу лексичними засобами давньогрецької мови, виявити універсальні й етноспецифічні риси осмислення простору й часу еллінами через встановлення функційності й частотності вживання лексем, які вербалізують окремі сегменти досліджуваних когнітивно-семантичних просторів. Статистичний аналіз в межах лексико-семантичних груп дозволяє встановити ціннісний потенціал досліджуваних концептів для давньогрецької лінгвокультури, оскільки ступінь різноманіття знакової репрезентації певного концепту безпосередньо вказує на його актуальність і значущість для етносоціуму.

Результати та їх обговорення. Вивчення просторово-часової лексики в давньогрецькій мові пропонується на матеріалі таких кардинальних частин мови, як іменник і прикметник, що репрезентують сутнісні особливості об'єктів і явищ, їх стабільні та нестійкі характеристики в просторі й часі відповідно.

Система просторових іменників репрезентує концептуальне поле «Простір» і включає одиниці, які безпосередньо вказують на різні типи простору, їх складові частини, об'єкти тощо (власне просторові іменники (загалом 8147 лексем), напр.: γῆ, ἡ γῆ, земля, поверхня землі; κύκλος, ὁ небосхил, небесна височина; οὐρανός, ὁ небо; παράδεισος, ὁ рай; χθών, ἡ γῆ, земля, ґрунт, світ, всесвіт; ἑσπέρα, ἡ захід; ἕως, ἡ схід; ἄρκτος, ὁ північний полюс, північ; βάρβαρος, ἡ негрецька країна; αὐλόν, ἡ протока; δέλτα, τό дельта (річка); θάλασσα, ἡ море; κόλπος, ὁ затока, бухта; λίμνη, ἡ стояча вода, болото, водойма, лиман, озеро, затока; πηγή, ἡ струмок, потік, джерело; αἶψος, τό висота, круча, гора; ἀκτή, ἡ крутий морський берег; ἶδη, ἡ лісиста гора та ін.), та лексеми, які набувають просторових

характеристик за певних контекстуальних умов завдяки здатності людини представляти будь-яку сутність в обмеженому фізичному просторі як об'єкт або вмістилище (невласне просторові іменники (загалом 2196 лексем), напр.: ἰδέα, ἡ вигляд, зовнішність; ἰσχύότης, ἡ худорлявість; κάλλος, τό краса; ὑγίεια, ἡ здоров'я; νόσος, ἡ хвороба, нездужання; σπᾶσμα, τό спазм, судома; ὕπνος, ὁ сон, сонливість, сонливий стан; ἀγρυπνία, ἡ неспання, безсоння; βούβρωστις, ἡ невгамовний голод та ін.).

Іменники темпоральної семантики репрезентують концептуальне поле «Час» і об'єднуються в систему, що складається з групи власне темпоральних субстантивів, які вказують на конкретні проміжки та інтервали в часі – тривалості та моменти відносно або безвідносно встановленого часу (загалом 392 лексеми, напр.: ἀριθμός, ὁ тривалість, проміжок; ἐνιαυτός, ὁ цикл часу, рік, століття; ἀκμή, ἡ розквіт, зрілість; γένεα, ἡ вік; γένεσις, ἡ виникнення, походження, народження; γῆρας, τό старість; ἦβη, ἡ юність, молодість; ἀθανασία, ἡ безсмертя; αἰών, ὁ, ἡ вічність; ἐνιαυτός, ὁ цикл часу, рік; ἔαρ, τό весна; θέρος, τό літо; μετόπωρον, τό осінь; χειμῶν, ὁ зимова пора, зима) та групи невластне темпоральних іменників, які характеризують об'єкти живої та неживої природи, специфіку дій та процесів у часі (загалом 6794 лексеми, напр.: ἀκροτελεύτιον, τό кінець, завершення; ἀμοιβή, ἡ зміна, чергування; ἀρχή, ἡ початок, заснування; δρόμος, ὁ біг, змагання з бігу, пробіг; ἔργον, τό справа, робота, вплив, діяльність; ἦμα, τό метання списів; ἕξοδος, ἡ урочиста хода, процесія; ἀγιασμός, ὁ освячення, очищення; βακχεύματα, τά вакхічні свята або містерії; βάπτισμα, τό хрещення; γάμος, ὁ шлюб, шлюбна церемонія; γενέθλια, τά свята на честь дня народження; Διονύσια, τά Діонісії та ін.).

У давньогрецькій мові лексико-граматичний клас іменників включає в себе одиниці як конкретно-предметного, так і абстрактного значення, різної семантичної глибини й наповнення. У розглянутих групах іменників просторової і часової семантики яскраво виділяються риси як об'єктивного, так і суб'єктивного осмислення світу людиною античної доби. Оцінка всесвіту й довкілля, змін стану об'єктів, характеру тривалості й спрямованості процесів у просторі й часі зумовили формування специфічних концептуальних структур, об'єктивованих у системі іменників. Найбільш яскраво в семантичній структурі давньогрецьких іменників представлено поняття межі у просторі й часі, визначеної й невизначеної тривалості процесів, специфіки їх здійснення відносно об'єктів і локусів. Поширеним є принцип найменування просторових і часових реалій через назви частин тіла, періоди становлення й розвитку людини. Антропоцентричний принцип організації субстантивної лексики, характерний для багатьох мов, особливо в архаїчні періоди становлення й розвитку народів, поєднується з географічним, історико-культурним, релігійно-філософським компонентами формування мовної картини світу давніх греків.

Зіставлення кількісних показників складу лексико-семантичних груп іменників у функційно-семантичних полях простору й часу дозволило сформулювати уявлення про специфіку організації ядерної й

периферійної зон відповідних концептуальних полів. У концептуальному полі простору ядерна зона, репрезентована групою власне просторових іменників, що об'єктивують уявлення про типи простору й об'єкти в ньому, значно ширша за периферійну зону, представлену іменниками, які вербалізують уявлення про стан істот і неістот, рух і розташування об'єктів у просторі, абстракції різного характеру – 8147 і 2196 лексем відповідно (79 % і 21 %). Це цілком можна пояснити психофізіологічними засадами когніції, оскільки базова інформація, що є підґрунтям для формування більш складних знань, отримується людиною внаслідок сенсорних і моторних відчуттів, у центрі яких опиняється спостереження саме за типами простору й об'єктами у ньому з визначенням їх параметричних й метричних характеристик та інших властивостей, завдяки яким об'єкти сприймаються як відокремлені сутності.

У концептуальному полі часу спостерігається зворотна ситуація. Ядерна зона, репрезентована власне темпоральними іменниками, що вербалізують уявлення про конкретні часові відрізки (тривалості й моменти визначеного й невизначеного характеру), значно вужча за периферійну, представлену невластивими темпоральними іменниками, які виражають уявлення про час, сформовані опосередковано, в результаті нашарування різнокатегоріальних когнітивних структур у процесі осмислення докільця, змін у ньому із плином часу. Так, ядерну зону репрезентують 392 лексеми, а периферійну – 6 894 (6% і 94 %). Таку специфіку організації концептополя часу також можна пояснити особливостями когнітивної діяльності людини, для якої часові характеристики є доволі розпливчастими й нечіткими, позначеними високим ступенем суб'єктивізму, внаслідок чого вони осмислюються в термінах іншого, більш конкретного досвіду, у першу чергу, просторового.

Параметричні, орієнтаційні, релятивні ознаки об'єктів у просторовому вимірі, як і характеристика тривалості, короткочасності, послідовності в часі, параметри віку, фізичного і психічного стану, соціального статусу, властиві об'єктам у часовій парадигмі відношень, складають суттєву частину семантичної структури прикметників.

Ядерна й периферійна зона концептуальних полів «Просторові ознаки об'єктів» й «Часові ознаки об'єктів» формуються залежно від ступеня конкретності, досяжності для безпосередньої оцінки людиною у її повсякденному житті, значущості й інформативності складових концептів і мають відповідний вияв на мовному рівні у складі лексичного корпусу функційно-семантичних полів простору й часу. Так, ядерна зона концептополя «Просторові ознаки об'єктів» ширша за периферійну і включає концепти, які містять конкретну інформацію об'єктивного характеру про метричні, орієнтаційні й релятивні властивості об'єктів, зокрема, розмір, форму, повноту/порожнечу, цілісність/партитивність, відношення до макропростору й відношення до мікропростору. На мовному рівні у функційно-семантичному полі простору ця зона представлена 4328 прикметниками (86%), напр.: μικρός малий, невеликий; μέγας великий; βραχύς короткий, недовгий; χειροπληθής той, що (легко) охоплю-

ється долонею, вміщується в руці; μακρός довгий, високий, глибокий, великий; άπειρος безмежний; διαπρύσιος той, що далеко простягається, просторий; βαθύς глибокий; ύψηλός високий; μέτριος середній, середнього зросту; χαμηλός низький; επιτόλαιος той, що знаходиться на поверхні, поверхневий; κορυφαίος верхній, крайній; αντίωτος повернутий спиною; επίτακτος відведений назад, розміщений в ар'єргарді; έσχατος крайній, задній; προβόλαιος виставлений уперед; κοσμικός світовий, всесвітній, земний; χθόνιος земний, наземний, підземний; ουράνιος небесний; ύληεις лісовий, який мешкає в лісі; άλιεύς морський; όρειος який розташовується в горах, гірський; άγρότερος польовий, степовий; άγρότης сільський та ін.

До периферійної зони концептополя «Просторові ознаки об'єктів» входять концепти «матеріал» і «колір», а також «відношення до територій, країн, областей» і «відношення до людей, тварин». У системі прикметників ця зона об'єктивується 666 лексемами (14%), напр.: βοεικός бичачий; βύσσινος віссонівий, із найтоншого полотна; δρύϊνος дубовий; έλεφάντινος зроблений зі слонової кістки; δίχρους двокольоровий; έγγλαυκος синноватий, блакитний; έκλευκος бездоганно білий; έρεμνός темний, чорний; κίτρινος лимонно-жовтий, бурштиновий; Περσικός перський; Αιγύπτιος єгипетський; Αθηναίος афінський; Βοιωτίος беотійський; Έλληίνιος грецький, еллінський; άδελφικός братський; άηδόνιος солов'їний; αίγειος козячий; άνακτόριος господарський, хазяйський; δήμιος загальнонародний, суспільний; δουλείος рабський, невільницький.

Конкретно-часовий характер інформації про темпоральні ознаки явищ, подій, об'єктів зумовлює включення мікрополя концептів «тривалість» й «момент» до ядерної зони концептополя «Часові ознаки об'єктів» з вербалізацією у семантичній структурі 494 лексем, що складає 23% від загальної кількості прикметників, які входять до функційно-семантичного поля часу (напр.: βαιός короткий, нетривалий; долυχός тривалий; καίριος минуший, скороминучий; άλαυστος безперервний, нескінченний; άπειρος безмежний, нескінченний; ύπόρθριος ранній, ранковий; άφωρόνκτος опівнічний, пізній; μεσημβρινός полуденний; άπόκλιτος який схиляється до заходу; έαριδρεπτος той, що зривається навесні, весняний; ένος торішний; λοιπός майбутній, прийдешній, наступний; προτεραίος попередній та ін.). Периферійну зону концептополя «Часові ознаки об'єктів» формують мікрополя концептів «темпоральні ознаки істот» та «темпоральні ознаки неістот» через суб'єктивний і контекстуально обумовлений характер інформації, актуалізованої в поняттєвому субстраті концептів. Вербалізація цього сегменту концептополя здійснюється великою групою прикметників (1582 лексеми), що складає 67% загальної лексичного корпусу темпоральних прикметників (напр.: νήπιος малолітній; маленький; παιδείος дитячий; βιοθάλαμος у розквіті літ, квітучий; ενήλικος дорослий; γηραιός старий; γαμήλιος весільний, шлюбний; κήδειος поховальний, жалобний; δρόσιμος росистий, вологий; δυσθησαύριστος той, що швидко псується; ευαλδής той, який пишно квітне; έφουδρος вологий; κρούεις холодний, крижаний та ін.).

Таким чином, аналіз лексико-семантичних груп прикметників давньогрецької мови виявив їх важливу роль у мовній об'єктивізації концептосфер простору і часу як об'єктивних категорій, що склалися в носіїв мови в процесі їх розвитку та пізнання навколишнього світу. Система прикметників повною мірою передає загальну модель уявлень про простір і час, віддзеркалюючи досвід і знання, здобуті давніми греками за час свого існування, їх ментальні здібності та тип світобачення.

Висновки. Специфіка мовної репрезентації ядерної й периферійної зони концептуальних полів «Простір» і «Час», актуалізованих в системі іменників давньогрецької мови, в цілому відповідає організації подібних зон концептуальних полів «Просторові ознаки

об'єктів» й «Часові ознаки об'єктів», актуалізованих в системі прикметників. Розгорнута ядерна зона й відносно вузька периферійна зона в системі просторових уявлень і зворотне співвідношення ядерної й периферійної зон у системі темпоральних уявлень пояснюється об'єктивними чинниками осмисленнями простору й часу носіями мови.

Опис специфіки стратегій концептуалізації простору і часу в давньогрецькій мовній свідомості й аналіз першопричин такої специфіки мають доповнити і поглибити уявлення про фіксацію базових концептів простору й часу і їх функціонування в мові. Інтерпретація концептуалізації простору й часу в давньогрецькій мові має стати відправним пунктом для розуміння організації всієї будови даної мови в цілому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бабушкин А. П. Типы концептов в лексико-фразеологической системе языка. – Воронеж: Изд-во Воронежского университета, 1996. – 103 с.
2. Вежбицкая А. Семантические универсалии и базисные концепты. – М.: Языки славянских культур, 2011. – 568 с.
3. Дорменев В. С. Понятийный складник концепту «радість» у німецькій та англійській мовах // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія : Філологічні науки. Мовознавство. – Луцьк, 2014. – № 5. – С. 75–79.
4. Жаботинская С. А. Когнитивные и номинативные аспекты класса числительных. – М.: ИЯ РАН, 1992. – 203 с.
5. Кубрякова Е. С. Язык и знание. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 555 с.
6. Приходько А. Н. Концепты и концептосистемы. – Днепропетровск: Белая Е. А., 2013. – 307 с.
7. Селиванова Е. А. Когнитивная ономастиология. – К.: Изд-во украинского фитосоциологического центра, 2000. – 248 с.
8. Селиванова О. О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. – Полтава: Довкілля-К, 2006. – 716 с.
9. Jackendoff R. S. What is concept? // Frames, fields, and contrasts. New essays in semantics and lexical organization. – Hillsdale, 1992. – P. 191–209.
10. Lakoff G. Women, fire, and dangerous things: What categories reveal about the mind. – Chicago: University of Chicago Press, 1987. – 614 p.

REFERENCES

1. Babushkin A. P. The types of concepts in lexico-phraseological system of language. – Voronezh: Voronezh University Press, 1996. – 103 p.
2. Wierzbicka A. Semantic Primes and Basic Concepts. – Moscow: Jazyki slavjanskoj kultury, 2011. – 568 p.
3. Dormeniev V. S. The Notional Component of the Concept «Joy» in German and English // Scientific Journal of the Lesya Ukrainka Eastern European National University. Series: Philology. Linguistics. – Lutsk, 2014. – № 5. – P. 75–79.
4. Zhabotinskaja S. A. Cognitive and Nominative Aspects of Numerals. – Moscow: IJ RAN, 1992. – 203 p.
5. Kubryakova E. S. The language and knowledge. – Moscow: Jazyki slavjanskoj kultury, 2004. – 555 p.
6. Prikhodko A. M. The Concepts and Conceptual Systems. – Dnepropetrovsk: Belaja E. A., 2013. – 307 p.
7. Selivanova O. A. Cognitive Onomasiology. – Kyiv: Ukrainian Phytosociological Center Press, 2000. – 248 p.
8. Selivanova O. O. – Modern Linguistics: Term encyclopedia. – Poltava: Dovkillja-K, 2006, 716 p.

Representation of the Conceptual Sphere of Space and Time in the System of Nouns and Adjectives in Ancient Greek

Y. S. Chekareva

Abstract. The article deals with the nouns and adjectives of spatial and temporal semantics in Ancient Greek. The factors of forming of lexemes of such type are analyzed, and the most important of them are universal and ethno-specific peculiarities of space and time perception by native speakers. The connection between specific features of model of the world and their fixation in lexico-semantic system of Ancient Greek is determined. The analysis of quantitative and quality structure of noun and adjective groups in Ancient Greek indicates their active part in representation of different aspects of the conceptual sphere of space and time.

Keywords: noun, adjective, spatial and temporal relations, conceptual sphere, semantics.

Репрезентация концептуальных сфер пространства и времени в системе имен существительных и прилагательных древнегреческого языка

Е. С. Чекарева

Аннотация. В статье рассматриваются особенности репрезентации пространственных и временных представлений эллинов в системе имен существительных и прилагательных древнегреческого языка. Последовательно проводится мысль о том, что специфика организации групп имен существительных и прилагательных локативно-темпоральной семантики, их количественный состав в отдельных лексико-семантических группах непосредственно связаны с особенностями мировоззрения носителей древнегреческого языка.

Ключевые слова: имя существительное, имя прилагательное, пространственно-временные отношения, концептуальные сферы, семантика.